

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՍՏԻԿ ԲԱՆԱՆՈՒՄ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՑԱՆԿԵՐԻ ԵՎ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Աստվածաշնչի համաբարբառային կարգավորումը Գևորգ Սկևռացու կողմից հայ իրականության և Սուրբ Գրքի կանոնի պատմության մեջ գնահատվում է որպես կարևոր ներդրում, որի կիրառական նշանակությունն ու անհրաժեշտությունը բացատրվում է արքունական դիրքորոշմամբ:

Գևորգյան համաբարբառը կիլիկյան ձեռագրերում ի հայտ է գալիս 13-րդ դարի վերջին: Կիլիկյան Հայաստանում մինչև Գևորգյան կարգավորումը արդեն մեծ հետաքրքրություն էր առաջացել Սուրբ Գրքի կարգավորման մի այլ տեսակի՝ լատինական Վուլգատայի գլխաբաժանումների նկատմամբ¹:

Արժեքավոր է գևորգյան ցանկերի և նախադրությունների կազմման եղանակը: Այն կազմված է բնագրերի համեմատության սկզբունքով և իր կառուցվածքով տարբերվում է մինչև 13-րդ դարը կազմված սուրբգրային կարգավորումներից: Ցանկերը կազմելիս Գևորգ Սկևռացին յուրաքանչյուր Ավետարանի սկզբում դրել է նույն Ավետարանի հատվածների բաժանված և խորագրված գլուխները՝ «Ցանկ գլխոց», և նրանց կողքին զուգահեռ նշել մյուս Ավետարանների համապատասխան գլուխները²: Այս գլխակարգությունների առանձնահատկությունը նրանում է, որ, ինչպես նկատել է Հ. Անասյանը, «դրանք միաժամանակ համաբարբառային կանոններ են՝ տողերի դիմաց ունենալով չորս բնագրերի փոխադարձ համաձայնությունները ցույց տվող աղյուսակները³»:

Գևորգ Սկևռացու այս ուշագրավ ու հետաքրքիր աշխատությունը զբաղեցրել է հետազոտողների ուշադրությունը: Աստվածաշնչյան նախադրությունների և ցանկերի ծագման և զարգացման, Գևորգ Սկևռացու դրանց կազմման հեղինակության հարցի շուրջ գրվել են մի շարք ուսումնասիրություններ: Մասնագետների մի մասի կարծիքով, 13-րդ դարավերջին գրված հայերեն ձեռագրերում երևան եկած սուրբգրային ցանկերն ու նախադրությունները ինքնուրույն չեն. դրանք կազմվել են կա՛մ հունա-

¹ Հուգոնյան գլխաբաժանումները հայերեն ձեռագրերում առաջինը կիրառել է Հեթում թագավորը՝ լատինական և հայերեն բնագրերի համեմատությունը հեշտացնելու նպատակով: «Ֆոանգաց» գլուխներ և դրանց հետ կապված բազմաթիվ ծանոթագրություններ ունեն հայերեն մի շարք ձեռագրեր, ինչպես ՄՄ թ. 177, 179, 180 և այլ գրչագրեր, որոնց մեծ մասում դրանք համատեղվել են գևորգյան ցանկերով ու նախադրություններով: Այս երկու գործերի համեմատությունը թույլ է տալիս ընդգծել, որ Գևորգ Սկևռացու գլխակարգությունը զգալիորեն տարբերվում է հուգոնյանից: «Միակ նորությունը, որ հայը կարողացել է մուծել այս գործի մեջ այդ եղանակի շրջանակներում, դա գևորգյան կանոնաձև համաբարբառն էր: Ինքնուրույն զարգացման այս սահմանափակումը մեթոդական տվյալ եղանակի բնույթից էր, որ տեղ չէր թողում ծավալվելու»: Տե՛ս **Հ. Անասյան**, Համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին», 1972, էջ 87:

² Գևորգ Սկևռացու մոտ Մատթեոսի Ավետարանն ունի 68 հատված, Մարկոսինը՝ 48, Ղուկասինը՝ 84, Հովհաննեսինը՝ 43:

³ **Անասյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 21:

կան, կա՛մ ասորական սկզբնագրերի նման, կա՛մ էլ թարգմանված են դեռևս չգտնված հունական կամ ասորական բնագրերից⁴: Ուսումնասիրողների մյուս մասն էլ ապացուցում է, որ այս աշխատությունը Գևորգ Սկևռացու հեղինակային գործն է⁵:

Չենք բացառում, որ Գևորգ Սկևռացին, լինելով ժամանակի ճանաչված գիտնական, իր հեղինակային գործը կազմելիս ծանոթ է եղել հայ մատենագրության մեջ վաղ ժամանակներից եկող նմանօրինակ փորձերին⁶: Սա բոլորովին չի նսեմացնում նրա կատարած աշխատանքի արժեքը: Կարծում ենք, որ ձեռագրական աղբյուրներում հիշատակվող, սակայն Գևորգ Սկևռացու դեռևս անհայտ ինքնագիր օրինակի գլխավոր հիշատակարանը կարող է միայն պարզել այս աշխատանքի հետ կապված վերոհիշյալ տարակարծությունները: Գևորգ Սկևռացու աշխատանքի պատմական, բանասիրական արժեքը ճշտելու համար ամենից առաջ կարևոր են մեզ հասած արժեքավոր սկզբնաղբյուրների վկայությունները, որոնք անտեսվել են հարցի քննության մեջ զբաղվող մի շարք հեղինակների կողմից: Հիշատակություններում օգտագործված «առնուլ», «կարգել», «շինել» բառերը բացատրվում են «ստեղծել, որպես գոյաւորել յոչնչէ, ձևացուցանել, սահմանել, որոշել, կազմել, հորինել» նշանակությամբ⁷: Այս վկայությունները միանշանակ ապացուցում են, որ Գևորգ Սկևռացին, «գոր ի մենջ թախանձեալ եղև», «յինքենէ շարժեալ» կարգավորել է Աստվածաշնչի նախադրություններն ու ցանկերը:

Ժամանակագրական հերթականությամբ ուշագրավ է Մովսես Երզնկացի վարդապետի վկայությունը. «Գծեր և կանոնս կարգաւորս, և բանս խրատականս վասն Խոստովանութեան ... առնէր Համարս գլխոց և Ցանկք և Նախադրութիւնս տառից»⁸: Մովսես Երզնկացու օրինակած մեկ այլ, ՄՄ թ. 177 Աստվածաշնչի հիշատակարանում ասվում է. «Ձի ի մերումս ժամանակն հնոցն արարած ոչ գտաւ գլխահամար Աստուածաշնչից գրենաց և որ մերն էր բաբունապետէ, է գոր յինքենէ շարժեալ և է գոր ի

⁴ **Զոհրաբյան Հ.**, Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց: Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց ի Հելլենական հաւատարմագոյն բնագրէ ի Հայկական բարբառ, Վենետիկ, 1805, Առաջաբան, էջ 9: **Զարբհանայան Գ.**, Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 172: **Զարբհանայան Գ.**, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 701-2: **Նորայր Բիւզանդացի**, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տփլիս, 1900, էջ 422-432: **Սուքրյան Ա.**, Աստուածաշունչք թարգմանութիւն եօթանասնից և հայկականն և ամբողջութիւն Նոր Կտակարանին, «Բազմավէպ», 1897, էջ 202:

⁵ **Կյուլեսերյան Բ.**, Նախադրութիւնք Ս. Գրոց և Գեորգ Լամբրոնացի կամ Սկևռացի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1915, էջ 70-76: **Քիպարյան Հ.**, Գևորգ Սկևռացի, «Բազմավէպ», 1972, էջ 177: **Անասյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 22: **Անասյան Հ.**, Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը, «Էջմիածին», 1966, հ. 11-12, էջ 83: **Մարգարյան Բ.**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ա., 1914, էջ 49-50: **Տեր- Մովսիսյան Ս.**, Նիւթեր Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան, նախադրութիւններ և ցանկեր, «Արարատ», 1904, էջ 206-219: **Խաչատրյան Պ.**, Գրիգոր Նարեկացի, Երևան, 1996, էջ 300: **Տեր- Պետրոսյան Լ.**, Գիրք ծննդոց, աշխատասիրությամբ Ա. Զեյթունյանի, Երևան, 1985, էջ 13-14:

⁶ «Նախադրությունները» որպես մեկնողական նաև փիլիսոփայական բնույթի երկերի նախադաս մաս, կիրառվել են անտիկ և հելլենիստական շրջաններում, և մեզանում պահպանվելով՝ եկեղեցական մատենագրության մեջ ինքնատիպ զարգացմամբ փոխառվել են թարգմանական գրականության միջոցով: Տե՛ս **Է. Շիրինյան**, Մեկնողական ժանրի կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, «Աշտանակ», 2000, էջ 36-64:

⁷ Նոր բառագիրք Հայկազեան լեզուի, Երևան, 1979, հ. Ա, էջ 308-309, 478:

⁸ **Ալիշան Ղ.**, Մխուրան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն մեծագործ, Վենետիկ, 1885, էջ 103:

մենք թախանձեալ եղև ... արար...»⁹:

Կարևորագույն աղբյուրներից է Գևորգ վարդապետի վարքագիր Ստեփանոս դպիրի հաղորդածը. «Այլև ճոռում և ճոխ երևեցոյց յեկեղեցիս սուրբ և յստակ տեսութիւնս լի իմաստութեամբ, զի ի բոլոր Աստուածաշունչ գիրս կարգեաց նախադրութիւնս և ցանկս գլխաւք յարիւնեալ և զոր առաջին սրբոցն անփոյթ էր լեալ, զայն սմա պահեաց Աստուած ...»¹⁰:

Առավել ուշագրավ վկայություն է պահպանվել ՄՄ թ. 6273 գրչագրի հիշատակարանում: Ձեռագիրը Աստվածաշունչ մատյան է՝ գրված 1297-ին¹¹: Պատվիրատուն գրչության հայտնի վարպետ, Գևորգ վարդապետի աշակերտ Ստեփանոս Գույներերիցանցն է: Մյուս հիշատակություններից այն կարևորվում է նրանով, որ վկայում է ոչ միայն աստվածաշնչյան նախադրությունների և գլխահամարների Գևորգ Սկևռացու հեղինակությունը, այլև միակ աղբյուրն է, որը հայտնում է, թե նախադրությունները վարդապետը կազմել է Հեթում Արքայորդու խնդրանքով. «Եւ քանզի լուսաւորիչն իմոյ մեծ վարդապետն Գեորգ փարթամացոյց զբովանդակ գիրս, իրք ի խնդրոյ ուրուք, և իրք յինքն յինքենէ շարժեալ: Ձգլխահամարսն ոչ գիտեմ ով է խնդրել, այլ զնախադրութիւնսն պարոն Հեթում խնդրեաց՝ արքայորդին և արարեալ զսա խնդրողքն բանի ըստ պիտոյից ժամանակին զինչ կամիցին՝ դիւրաւ գտանիցեն»¹²:

Ղ. Ալիշանը վկայում է մի աղբյուր ևս, որից երևում է, որ Գևորգ Լամբրոնացին կազմել է ոչ միայն Հին Կտակարանի, այլև Նոր Կտակարանի գրքերի ցանկերն ու նախադրությունները. «Առաջնորդն Սկևռայ, այր փիլիսոփա և կատարեալ իմաստասէր և անուանի: Սա գեղեցկագիր և ամենահարմար յոգնագունակ բայիւք և ճոխական իմաստիւք զարդարեաց զամենայն Աստուածաշունչ, զնուրբ և զընդարձակ, զՀին և զՆոր Կտակարանս Հայոց Եկեղեցւոյն ընդ որս և զԱւետարանն նախադրօք, գլխօք և ցանկօք յորդեաց...»¹³: Վենետիկի մատենադարանի թ. 5 Աստվածաշնչի գրիչ Թորոսը գրում է. «Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած, գթա, ողորմեա Գեորգ վարդապետին, որ զնախադրութիւններս և զգլխնիս ամէն Հին Կտակարանացս շինել է... և զՄարտիրոս վարդապետն, որ զօրինակն էտ»¹⁴:

Ձեռագրերում, ցավոք, չեն պահպանվել հիշատակություններ, որոնք հստակեցնեն գևորգյան ցանկերի և նախադրությունների կազմման ստույգ ժամանակը: Բանասիրության մեջ այս աշխատության հորինման ենթադրվող ժամանակը սահմանվում է 1270-1297 թվականների միջև: Մինչև 1270 թվականը գրված ձեռագրերում բացակայում են գլխակարգություններն ու ցանկերը: Հ. Անասյանը, ստուգելով ստույգ թվական ունեցող 49 ձեռագիր, 887-ից մինչև 1269 թթ., եկել է այն եզրակացության, որ գևորգյան համաբարբառը կազմվել է ոչ ուշ, քան 1270 թվականը¹⁵, և առաջին գրչագիրը, որ ունի այդ ցանկերն ու նախադրությունները, ՄՄ թ. 345 Աստվածաշունչ մատյանն է: Ձեռագիրը օրինակել է Բարսեղ գրիչը, իսկ պատվիրատուն Արքաեղ-

⁹ Մաթևոսյան Ա., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար, Երևան, 1984, էջ 774:

¹⁰ ՄՄ թ. 8356 ձեռ., թ. 208աբ:

¹¹ Ձեռագիրը գտնվել է Եվդոկիայի Ս. Գևորգ եկեղեցում: 1865-ի հունվարի 25-ին արտագրել է Ղ. Փիր-ղալեմյանը և մուծել իր «Նշխարքում»:

¹² Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 804:

¹³ Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 532:

¹⁴ Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 543-544:

¹⁵ Անասյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 22:

բայր Հովհաննես եպիսկոպոսն է: Ըստ վերն ասվածի ենթադրվում է, որ Գևորգ Սկևռացին իր աշխատանքը պետք է սկսած լիներ Արևելյան Հայաստանում ուսանելու տարիներին՝ 1264-1265-ից մինչև 1270-1271 թթ.¹⁶: Այս ենթադրությունը այնքան էլ հավանական չէ: Ուսանելու տարիներին, ըստ վարքագրի «սուղ ժամանակս», Գևորգ Սկևռացին օրինակել է «Տոնապատճառ» ժողովածու, որի գլխավոր հիշատակարանը հայտնելով այս շրջանի որոշ մանրամասներ, այս մասին լռում է: Նաև անհավանական է ուսանելու տարիներին ձեռնարկել և ավարտին հասցնել այդպիսի լուրջ աշխատանք: Կասկածելի է նաև նույն ժամանակ այդ ցանկերով և նախադրություններով ձեռագրի օրինակում Կիլիկիայում: Ձեռագրի ուսումնասիրությունը¹⁷ պարզեց, որ աստվածաշնչյան գրքերի ցանկերի ու նախադրությունների գրչությունը տարբերվում է Բարսեղ գրչի գրչությունից¹⁸ և օրինակվել են ազատ թերթերի վրա: Ցանկերից հետո գրված բազմաթիվ հիշատակություններ վկայում են, որ դրանք գրել է Թորոս Ռուբինյանցը՝ պարոն Կոստանդինի պատվերով. «Յիշեսցիք զստացող գրոցս, իմ քաղցր և բարի պարոնն և զիշխանաց իշխանն, զպարոն Կոստանդինն... ընդ նմին և զմեղաւոր իրէցս զգծաւոյ ցանկերոյս զԹորոս Ռուբինեանս»¹⁹: Հր. Աճառյանը ոչ միայն ցանկերի գրող, այլև ձեռագրի լուսանցազարդերի ծաղկող է հիշում Թորոս գրչին²⁰:

Ձեռագրի հիշատակություններում չի նշվում ցանկերի և նախադրությունների ներմուծման թվականը: Ուսումնասիրություններից պարզվեց, որ Թորոս գրիչը աշխատել է Սիսում 14-րդ դարի 60-ական թթ.: Մեզ հայտնի դարձավ գրչի օրինակմամբ «Մեծին Ներսեսի վարուց պատմութիւն» գործը՝ գրված Սսում 1361 թվականին²¹: Հավանաբար Թորոս գրիչը գևորգյան ցանկերն ու նախադրությունները ավելացրել է 14-րդ դարի 60-ական թվականներին²²:

Հովհաննես Արքաեղբայրը և Գևորգ Սկևռացին բազմիցս համագործակցել են. Հովհաննես եպիսկոպոսի պատվերով Սկևռացին 1283-ին գրել է «Ներբող Հովհաննես ավետարանչին» գործը, «Գործք առաքելոց»-ի խմբագիր մեկնությունը: 1263-ին Հովհաննես Արքաեղբայրը պատվիրել է օրինակել Աստվածաշունչ, որը չունի ցանկեր և նախադրություններ, որից կարելի է ենթադրել, որ մինչև 1270 թվականը Գևորգ Սկևռացին չի ավարտել իր կարգավորումը: 1286 թվականին Հովհաննես Արքաեղբայրը սրբագրել է ՄՄ թ. 5525 Ավետարանը, որը նույնպես չունի ցանկեր և նախադրություններ: Իսկ 1287 թվականին օրինակված ՄՄ թ. 197 Ավետարանն ունի ցանկեր և նախադրություններ, որոնք իրենց կառուցվածքով, կազմման եղանակով տարբերվում են գևորգյանից: Հավանաբար այս ցանկերի և նախադրությունների հեղինակը

¹⁶ Բաղդասարյան Է., Գևորգ Սկևռացու «Վարքը», «ԲՄ», 7, էջ 406:

¹⁷ ՄՄ, ձեռգ. թ. 345:

¹⁸ Կասկածելի է միայն չորս Ավետարանների ցանկերի և նախադրությունների գրչությունը:

¹⁹ Գ. Զարբհանայանը, շփոթելով երկու գրիչներին, գրում է. «Ցանկ մատենիս հրամանաւ իշխանաց իշխան Կոստանդինի գրեալ է Բարսեղ Ռուբինեանցէ»: Գ. Զարբհանայան, Մատենադարան Հայկական թարգմանութեան նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 157:

²⁰ Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1944, էջ 35:

²¹ Փիթղալեմյան Ղ., ՄՄ 6273, էջ 156-157 : Լ. Խաչիկյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺՂ դար, Երևան, 1950, էջ 451:

²² Մ. Տեր-Մովսիսյանի կարծիքով դրանք ներմուծվել են 1358-1365 թթ. ընթացքում, երբ ձեռագիրը հասել է Կոստանդինի թագավորի ձեռքը: Մ. Տեր-Մովսիսյան, Էջմիածնի հ. 153 ձեռագիրը, «Արարատ», 1915, էջ 130:

Հովհաննես Արքաեղբայրն է:

Սուրբ Գրքի հնագույն օրինակներից ՄՄ թ. 177 գրչագրում ցանկերն ու նախադրությունները նույնպես գրվել են ոչ իրենց համապատասխան տեղերում, ազատ թերթերի վրա: Սա ցույց է տալիս, որ ցանկերն ու նախադրությունները ավելացվել են ձեռագրի օրինակվելուց հետո: Հետաքրքիր է գրչի՝ Մովսեսի²³ 130ա էջի վկայությունը. «Ով եղբարք և ծառայակիծք, որք գուցե զկնի մեր և հանդիպիք մերումս շարագրութեան, այս ձեզ յայտնի լիցի, զի թէ յանցն իւր տեղուց ոչ է եղեալ գլխահամար իւրաքանչիւր գրոց, այս է պատճառն, զի ի մերումս ժամանակի հնոցն արարած ոչ գտաք գլխահամար աստուածաշնչից գրենաց: Եւ որ մերն էր բաբունապետէ, է գոր յինքենէ շարժեալ և է գոր ի մենջ թախանձեալ եղև, և զայսոսիկ յորժամ արար՝ ի գրոցս սուղ ինչ կայր գրելոյ, և որ տեղի գտաք, եղաք, ուր ոչ՝ լուր ժողովեցաք առ ի պետս»: Ձեռագրի սկզբում ավելացված 3-10 թերթերի վրա այլ գրով գրված են ցանկերը, և գրիչը հուշում է այսպես. «Թէ որ կամեսցէ գրել, յառաջ զնախադրութիւնս գրեսցէ, և ապա զգլխահամարսն ի սկզբունս ամենայն գրոց»:

Ձեռագիրը գրվել է բանասերներից շատերի ուշադրությունը: Վատ ընթերցելի գրության թվականի պատճառով մասնագետներից շատերը²⁴ գրչագիրը համարել են Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանության հնագույն օրինակը և ընդունել գրության ոչ ճիշտ թվականը՝ Ո /1151/, որը հետագա ուսումնասիրություններում հերքվել է: Մ. Տեր-Մովսիսյանը, քննելով ձեռագիրը, 1292 թվականն է համարել գրության վերջին ժամանակակետը, իսկ ամենաառաջինը սահմանել մինչև 1270 թվականը: Հեղինակը իր Սուրբ Գրքի ուսումնասիրությանը նվիրված հոդվածում փորձել է հիմնավորել ձեռագրի գրության իր կողմից ենթադրվող ժամանակը և հնագույն օրինակը, որի մեջ առաջին անգամ հանդիպում է գևորգյան ցանկերին և նախադրություններին և համարել 1292-ին Ստեփանոս Գույներերիցանցի օրինակած Աստվածաշունչը, որը ՄՄ թ. 179 գրչագիրն է: Ձեռագրագետ Ա. Մաթևոսյանը, որոշակի տեսնելով մատյանի գրության թվականի ոչ թե «Ո», այլ «Չ» հարյուրավորը, «Խ» տասնավորը, միավորը չի կարդացվել, սա արդեն 1291 թվականն է, այնուամենայնիվ ձեռագրի գրությունը համարում է 1296 թվականը՝ նկատի ունենալով այն, որ Գևորգ Սկևռացին իր աշխատանքը ամբողջությամբ ավարտել է 1297- ին²⁵:

Ժամանակագրական հերթականությամբ հաջորդ ձեռագիրը, որ ունի գևորգյան ցանկերն ու նախադրությունները, Խաչատուր դպիրի, Ստեփանոս գրչի և Ստեփանոս Գույներերիցանցի՝ Սկևռայում 1288 թվականին ավարտված Աստվածաշունչ մատյանն է²⁶: Ձեռագիրը նկարագրել է Բ. Կյուլեսերյանը և բարձր գնահատել նրա արժեքը. «Ասի շատ հարգի աշխատութիւն մըն է, որում ուշադրութիւն ըրած են նախնիք: Միսիօներական հրատարակութեան մէջ ծայրագոյն մանրամասնութեամբ

²³ Մ. Տեր-Մովսիսյանը իր «Նիւթեր Սուրբ գրքի ուսումնասիրութեան» հոդվածում, էջ 131, ապացուցում է, որ Մովսես գրիչը Գևորգ Սկևռացու այն աշակերտն է, որը ներքոլ է գրել իր ուսուցչի մահվան առիթով: Հմմտ., **Արել քահանա Օղուզեան /Մանուկյան/**, Մովսես վարդապետ Երզնկացի, Մատենագիտական հետազոտություններ, Ս. Էջմիածին, 2001 :

²⁴ **Ջարքեհանայան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 122: **Դանիել վարդապետ**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանի Էջմիածնի, էջ 10:

²⁵ **Մաթևոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 780:

²⁶ **Կյուլեսերյան Բ.**, Պոռուսիայի Ս. Աստուածածին եկեղեցու ձեռագիր Աստուածաշունչը 1285-1287 թթ., Կ. Պոլիս, «Լոյս», էջ 1906, 1166-1172, 1191-1196, 1216-1221:

արդիւնաւորուած այսպիսի աշխատութիւն մը, ուրեմն մասամբ շատ հին է մեր եկեղեցոյ վարդապետներուն համար և կը գտնուի այսչափ հին և ընտիր օրինակի մէջ»²⁷:

Ձեռագրի նկարագրութիւնը ցույց է տալիս, որ այստեղ նույնպէս գլխակարգութիւններին և նախադրութիւններին յուրաքանչյուրը իրենց համապատասխան տեղերում չեն. գրչագրում դրանք տրված են խառը: Այս խառնաշփոթը ենթադրում է, որ գլխակարգութիւններն ու նախադրութիւնները ներմուծվել են նույնպէս գրչագիրը գրելուց հետո:

Ձեռագրի հիշատակարանում գրության երկու տարեթիվ է նշվում: Ստեփանոս գրչի հիշատակարանում ասվում է. «Յորոց պնդագոյն փութոյ խորհուրդեամբ՝ քահանա ոմն Աստուածատուր անուն հանդերձ ձեռնասուն իւր հարազատ պատանուով Խաչատրիւ, որ է որդի իւր ... ստացան զայս աստուածախաւս մատենաս Կորոյ Կտակարանաց ի ձեռն իմոյ նուաստութեան Ստեփանոսի ամենամեղ եւ անպիտան գրչի ... ՉԼԴ /1285/ թուականիս Հայոց ... սրբարանս մեծի ուխտի Սկևռայի»²⁸: Իսկ Ստեփանոս Գույներերիցանցի հիշատակարանը վկայում է. «Այսպիսեաւ երանելի ըղձիւք առ ստացումն Աստուածաշունչ տառիցս վառեալ սրբասնունդ պատանին Խաչատուր, թելադրութեամբ Գեորգեա վարդապետի, առ որում կայր ի վարժ կրթութեան բանի եւ գրոյ ուսումնասէր դպիրն Խաչատուր, ինքնագիր երկաւք ստացաւ զգիրս Ծննդոցն, զԴատաւորացն և զԹագաւորութեանց ... իմաւ ձեռամբ Ստեփանոս Գոյներերիցանց փցուն գրչի ստացան զաստուածային գիրս սրբոց մարգարէից և զսրբագրաց ոմանց, յեւթն հարիւր երեսուն եւ եւթն /1288/ թուականիս...»²⁹:

Կա մի կարևոր հանգամանք: Ինչպէս արդեն նշեցինք, Գևորգ վարդապետը նախադրութիւնները գրել է Հեթում Արքայորդու խնդրանքով: Իսկ Հեթում Արքայորդին թագավորել է Կիլիկիայում 1289 թվականից: Փաստորեն Գևորգ Սկևռացին իր աշխատանքը սկսել է գրել մինչև Հեթումի թագավոր դառնալը, մինչև 1289 թվականը: Վերոհիշյալ հիշատակութիւնները ավելի են հստակեցնում գևորգյան ցանկերի և նախադրութիւնների կազմման ժամանակը: Հավանական է թվում այն, որ Գևորգ Սկևռացին սկսել է աշխատել ցանկերի և նախադրութիւնների վրա 1285 թվականից, և առաջին գրչագիրը, որ լրացվել է այդ աշխատանքով, ինչպէս նկատել է Ստեփանոս Գույներերիցանցը «թելադրութեամբ Գևորգ վարդապետի», այսինքն՝ հուշարարությամբ, 1285-1288 թթ. Խաչատուր դպիրի պատվերով օրինակված Աստվածաշունչ մատյանն է:

Այն, որ գրչագրում ցանկերն ու նախադրութիւնները իրենց համապատասխան տեղերում չեն դրված, կարելի է կարծել, որ դեռևս այդ ժամանակ Գևորգ վարդապետը ամբողջովին ավարտած չի եղել իր աշխատանքը, և դրանք ավելացվել են գրչութեան ընթացքում:

Սակայն երբ է ավարտել Գևորգ Սկևռացին իր այս աշխատանքը: Ձեռագրական հիշատակութիւններում պահպանվել են վկայութիւններ Գևորգ Սկևռացու «օրինակի» մասին: Հիշատակարանները փաստում են, որ Գևորգ վարդապետը գրել է մի Աստվածաշունչ մատյան՝ ցանկերով և նախադրութիւններով, որը ժամանակակից-

²⁷ Նույնը, էջ 1221:

²⁸ Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 617-618:

²⁹ Նույնը, էջ 618:

ների և հետագայի օրինակումներում գնահատվել է որպես «ազնի», «լաւ», «ընտիր» օրինակ: Հավանական է, որ այս օրինակը այն գրչագիրն է, որը նաև նկարագարել է Գևորգ Սկևռացին: Ինչպես վարքագիրն է վկայում, «... զի ի բոլոր Աստուածաշունչ գիրս կարգեաց նախադրութիւնս և ցանգս զգլխաւք յարինեալ... և գեղագարդ շքով նկարեալ, զոր տեսողացն և վայելողացն յայտնի է»³⁰:

Վերն ասվածի ապացույցն է վենետիկյան թ. 1, 1319 թվականին գրված Աստվածաշունչ մատյանի գրիչ Հովհաննեսի հոդվածը. «Ես մեղաւորս Յոյանէս, ըստ կարի զփափաքս իմ լցի յանկ ելանելովս... զի անարժանէս թերևս արժանաւոր այս գործ եղև յանկեալ, և զայս ոչ ասեմ վասն գեղապաճոյճ շարագրութեանցս, այլ վասն ազնիւ արինակիս, զոր սուրբ և երանեալ վարդապետին Գեորգեայ ձեռացն շարահիւսեալք էին...»³¹:

Այս մասին վկայություն կա նաև վենետիկյան թ. 112 ձեռագրի հիշատակարանում: Ավետարանը օրինակվել է 1358 թվականին. «Արդ աստանար յանգ ելեալ կատարեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի լաւ և յընտիր արինակէ հոգեկիր և գերիմաստ վարդապետին և քաջ բաբունոյն Գեորգեայ»³²:

1292 թվականին Ստեփանոս Գույներերիցանցը նորից օրինակում է Աստվածաշունչ Գևորգ վարդապետի և Խաչատուրի օրինակներից. «...յիշեսցիք ի Քրիստոս զհոգևոր հայրն իմ և լուսաւորիչ զԳեորգ վարդապետն և զհամակամ աշակերտ նորին զԽաչատուր, յորոց արինակաց և զգիրքս գրեցի, բազում խնամարկութեամբ ի նոցանէ»³³: Գրիչը Հին և Նոր Կտակարանները ավարտելուց հետո 528ա-578բ թերթերում օրինակել է այլ նյութեր: Պատարագամատույցի վերջում նա գրել է. «Ի Գեորգ վարդապետին արինակէն գրեցի զսա»: Ստեփանոսը ակնարկում է այն նյութերը՝ Աղօթամատույց, Տօնացոյց, խրատներ, որոնք օրինակել է Գևորգ վարդապետի օրինակից: Իսկ Խաչատուրի օրինակում Նոր Կտակարանին հաջորդում են «Մաշտոց» ժողովածուից վերցված նյութեր՝ «Կանոն հաղորդութիւն տալոյ», «Կանոն մկրտութեան յորժամ քրիստոնէա առնեն»³⁴:

1297 թվականին գրված Աստվածաշնչում Ստեփանոս Գույներերիցանցը նորից վկայում է Գևորգ վարդապետին որպես «առաջին զօրինակին փարթամացուցիչն և շնորհողն մեզ առատապէս»³⁵:

Այսպիսով, Մ. Տեր-Մովսիսյանը, հիմնվելով իրեն հայտնի օրինակումների վրա, եզրակացրել է, որ Հին Կտակարանի նախադրություններն ու ցանկերը գրվել են ամենաուշը 1292 թվականին, գուցե մի քիչ ավելի առաջ, և որ դրանք ավարտուն ներկայանում են 1292-ին գրված Աստվածաշնչում: Ա. Մաթևոսյանը Գևորգ Սկևռացու կողմից իր աշխատանքի լրիվ ավարտումը թվագրում է 1297 թվականով³⁶:

Մեր ենթադրությամբ Գևորգ Սկևռացու օրինակը ցանկերով և նախադրություններով գրվել է մինչև 1290 թվականը: Սրա ապացույցն է Ստեփանոս Գույներերիցան-

³⁰ ՄՄ թ. 8356 ձեռ. թ. 208բ: Տե՛ս **Բաղայան Հ.**, Գևորգ Սկևռացի մանրանկարիչը, «Էջմիածին», 2002, Ը, էջ 117-123:

³¹ **Սարգիսյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 19-20 :

³² Նույնը, էջ 500:

³³ ՄՄ թ. 179 ձեռ., թ. 526բ:

³⁴ «Լոյս», 1906, էջ 1217:

³⁵ ՄՄ թ. 6273 ձեռ., թ. 60բ, 61ա:

³⁶ **Մաթևոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 780:

ցի՝ Արմենի անապատում 1290 թվականին «յազնիւ և յամենընտիր» օրինակից գրված Ավետարանը: Գրիչը չի հիշատակում Գևորգ Սկևռացու անունը, բայց կարելի է վստահաբար նկատել, որ օրինակվել է Սկևռացու Աստվածաշունչ ինքնագրից: Հիշատակությունները վկայում են, որ «ազնիւ» և «ամենաընտիր» օրինակ ժամանակակիցների և հետագայի գրիչների կողմից անվանվել է Գևորգ Սկևռացու օրինակը:

«Ազնիւ» օրինակ է գնահատվել ոչ միայն Սկևռացու ինքնագիր օրինակը, այլ նաև այն մատյանները, որոնց վրա աշխատել է Գևորգ վարդապետը: 1329 թվականին Ալներում օրինակված Ավետարանի գրիչ Կարապետը վկայում է. «Գրեցաւ սա ի Կիլիկեցոյ աշխարհ... ի յոյժ ազնիւ օրինակէ, զոր յուղեալ մեծիմաստ և սուրբ վարդապետն Գևորգ Լամբրունացի»³⁷: Հաշվի առնելով վերոգրյալը, ՄՄ թ. 177 ձեռագրի գրության թվականը ենթադրվում է 1285-1290 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը:

Կարելի է որոշ ճշգրտում մտցնել նաև վենետիկյան թ. 5՝ հավանաբար Սկևռայում օրինակված ձեռագրի գրության թվականի հարցում: Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Ժամանակ անյայտ, զի գլխաւոր յիշատակարանն ինկած է, միւսներն ալ առանց թուական են, բայց ձեռագրիս ներքին և արտաքին պարագաներէն դատելով յամի Տեառն 1220-1283 գրուած է հաւանօրէն»³⁸: Քանի որ հիշատակարաններից մեկում Թորոս գրիչը վկայում է Գևորգ Սկևռացու ցանկերի և նախադրությունների հեղինակությունը՝ «...ողորմեա Գևորգ վարդապետին, որ զնախադրութիւններս և զգլխնիս ամեն Հին Կտակարանացս շինել է...», և գրչագրի գրիչներից մեկն էլ Գևորգ Սկևռացին է, որ «Գործքս գրեաց», կարելի է ենթադրել, որ այն գրվել է նույնպես 1285-1290 թթ. ժամանակահատվածում³⁹:

Գրչության թվականի ճշգրտման անհրաժեշտություն ունի նաև կիլիկյան մեկ այլ գրչագիր՝ Հեթում Բ թագավորի Աստվածաշունչ մատյանը՝ գրված 1295 թվականին⁴⁰: Գրիչ Ստեփանոսը 81ա թերթի հիշատակարանում զգուշացնում է. «Ով ոք ընթեռնու կամ օրինակէ զգիրքս զայսն, նա թող յառաջ զնախադրութիւնս գրէ ու ապա զցանկքն, զի յետն շինեցայ նախադրութիւնս, քան զգրոցս գրելն, նա էս այնոր համար յետն դրի: Ապա որ գրէ, նա թող զամեն նախադրութենէն յառաջ գրէ, ինչվի յԱւետարանն, ու այնկից ընդ այն թող հայնց զԿաթողիկէիցն ու զԱռաքելքն զինչցել գրած է, և զիս մեղաւորս զՍտեփանոս յիշեա անմոռաց, զի խիստ աշխատեցայ»: 108բ թերթի հիշատակարանում գրիչը նորից հուշում է. «Ով պատուելի և սրբասնեալ եղբարք մեր և հարք, ով ոք արինակէ զգիրքս զայն, նա թող յառաջ զնախադրութիւնս գրէ ու ապա զցանկքն: Զամեն գրոց իւր հետ դիր, ապա զնախադրութիւնն յառաջ դիր քան զցանկն, և զշոռթայիս նախադրութիւնն ի յիւր տեղն դիր զկնի կատարման Դատաւորացս, և զիս յիշեայ»:

³⁷ Տեր-Ավետիսյան Ս., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 148:

³⁸ Սարգսյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 49:

³⁹ 1297-ին Սկևռայի միաբան Գորգ վարդապետը օրինակել է Աստվածաշունչ: Այս մասին է վկայում Գրիգոր Արևելցի գրիչը: Նա արտագրել է իր մատյանը «ի Գորգ վարդապետին արինակէն»: Գրիչը շարունակում է. «Նա յոյժ աշխատեցաւ ի բովանդակ գիրս և պայծառացոյց նախադրութեամբ և զլխահամարով»: Ձեռագրի շնորհողը Ստեփանոս Գույներեբիցանցն է: Հավանական է, որ այն օրինակված լինի Գևորգ Սկևռացու օրինակից: Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 807-808:

⁴⁰ ՄՄ թ. 180 ձեռն.:

Այս հիշատակություններից հետևում է, որ նախադրությունները կազմել են հետո, «քան զգրոցս գրելն»: Գրության թվականը նշվում է 1295, սակայն, ինչպես պարզվեց արդեն 1290 թվականից Գևորգ Սկևռացու ինքնագիր օրինակից արտագրվել են գրչագրեր: Կարելի է ենթադրել, որ 1295-ին ավարտվել է ձեռագրի օրինակումը, իսկ սկսվել է հավանաբար 1285-ից առաջ, երբ դեռ չէին գրվել նախադրությունները: Հավանական է, որ գրիչ Ստեփանոսը առանց փոփոխությունների օրինակել է իր բնագրի հիշատակարանները⁴¹:

Այսպիսով, ձեռագրական վկայությունների ուսումնասիրությունները արձանագրում են այն փաստը, որ Գևորգ Սկևռացին է Աստվածաշնչի հայերեն բնագրի նշանավոր կարգավորողը՝ «է որ յինքենէ շարժեալ և է որ ի մենջ շարժեալ»: Գևորգ գիտնականը նախադրությունների և ցանկերի վրա սկսել է աշխատել 1285-ից և ավարտել ոչ ուշ քան 1290 թվականը: Առաջին գրչագիրը, որ լրացվել է գևորգյան ցանկերով և նախադրություններով, իր աշակերտ Խաչատուրի Աստվածաշունչ մատյանն է՝ գրված Սկևռայի վանքում:

⁴¹ Մ. Տեր-Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 212-213: